

עמית מנדלסון

1 •

המחקר נערך בתמיכת הקדש
שלמה גלס ופני בלבן-גלס

טבע עירוני מקרה בוחן עיר הגנים רמת גן

לצד המוניטין לו זכתה "עיר הגנים" רמת גן, היא "חלוצה" בשימור אתרי טבע עירוניים בישראל, כמו גם בהיבטים נוספים הקשורים לשטחים פתוחים עירוניים ולהקצאת שטחים לגינון. זאת למרות שמדובר על אחת הערים הצפופות בישראל.

מאמר זה סוקר את תהליך התפתחות תפיסת הטבע בעיר, ששיאה בהקמתן של "שמורות טבע עירוניות" ברמת גן, מהראשונות מסוגן בישראל של שנות ה-60 למאה הקודמת. זאת דרך בחינת סיפורם של אתרי טבע בולטים, שחלקם נשמרו עד היום ואחרים נעלמו במהלך השנים. כמו כן, מצביע המאמר על הקשר בין מעורבות ציבורית, להגנה על ערכי הטבע ברמת גן. המידע מתבסס על חומר ארכיוני מגוון, בפרט ארכיון "בית קריניצי" והספרייה המרכזית ברמת גן, על ראיונות אישיים עם ראשי העירייה בעבר ועל שיחות עם עובדי עירייה ועם פעילי סביבה בעיר.

מבוא

רמת גן נוסדה כמושבה חקלאית, אחת מפרברי הגנים שקמו סביב תל אביב בראשית תקופת המנדט הבריטי על ארץ ישראל. בשונה מיישובים אחרים, היא בלטה במודעות הגבוהה של פרנסיה לשטחים ציבוריים ירוקים. ניתן לזקוף זאת במידה רבה ליוזמה של אדם אחד – ראש המועצה והעירייה מר אברהם קריניצי ז"ל. סייע לו רבות בכך אדריכל הנוף העירוני, מר משה כבשני. יוזמתם ופעילותם של השניים משפיעות על דמותה של העיר עד ימינו. לאורך רוב תקופת כהונתם תמכו השניים בטיפוח וביצירת תרבות גנבית, אך בשנות ה-60 של המאה העשרים היו לראשונים בארץ שפעלו לשימור אתרי טבע עירוניים.

התפתחותה הטריטוריאלית של רמת גן, מיישוב גנים קטן בעל צביון חקלאי לעיר גדולה, הוא כבבואה לתהליכים שעברו על מרבית הערים בישראל. עם זאת, ייחודה נובע מההתייחסות המוקדמת לשמירת ערכי טבע שהתגבשה בה לפני עשרות שנים.

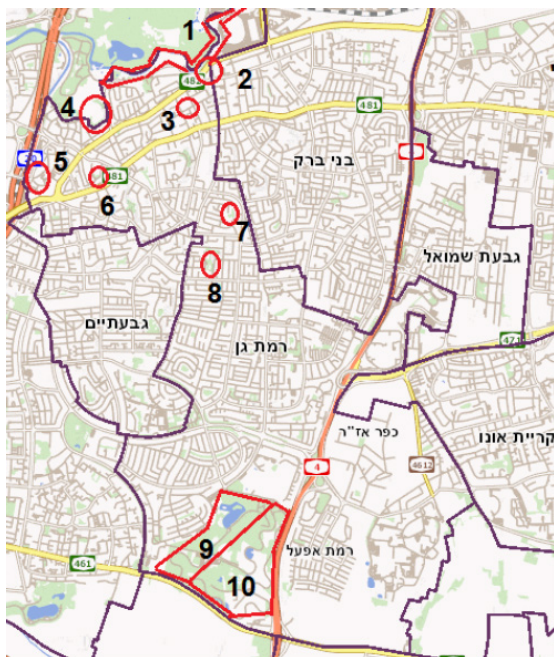
מקובל לייחס את המושג "טבע עירוני" (Urban Nature) לשטחים פתוחים בהם ערכי טבע ונוף, שהפכו כתוצאה מפיתוח למובלעות בתחום הבינוי העירוני. באתרים אלו נשמר בדרך כלל האופי המקורי והייחודי של בתי הגידול הטבעיים המאפיינים את האיזור הגיאוגרפי (sviva.gov.il). המבקר באתרי טבע עירוניים זוכה לראות בכל אחת מעונות השנה מגוון מינים ואת מחזור החיים בטבע: חצבים בשלהי הקיץ, נביטה בסתיו, פריחה וקיננון ציפורים באביב, קוצים בקיץ ועוד. אנו עדים כיום למודעות גוברת לשילוב הטבע בתהליכי התכנון העירוני, כחלק מגישה הרואה את האדם חלק בלתי נפרד מהטבע בסביבתו.

איור 1. מפת PEF, האזור ב-1878

Palestine, Sheet XIII,
Palestine Exploration Fund,
1878. Scale: 1:63,360

המאמר מתמקד בתמורות שחלו בטבע העירוני ברמת גן, ומציג סקירה היסטורית של התפתחות הנושא לאורך השנים. הדיון מזהה את הסיבות שהובילו לשימור אתרי טבע ואת הנסיגה במצבם של אחרים ואף את היעלמותם.

- בבחינת התפתחות היחס לטבע עירוני ברמת גן זוהו ארבעה שלבים עיקריים:
1. מהקמת הישוב ב-1921 עד ראשית שנות ה-60 - פיתוח תרבות גבנית הנתפסת כטבע. בתקופה זו שני שלבי משנה, לפני מלחמת העצמאות ולאחריה. במרבית התקופה כיהן אברהם קריניצי בראשות המועצה והעירייה.
 2. שנות ה-60 וה-70 - מעורבות ציבורית והקמת שמורות טבע עירוניות. סוף כהונת קריניצי וכהונת דייר ישראל פלד.
 3. שנות ה-80 וראשית שנות ה-90 - קיפאון מול מאמצים לשיקום ולשימור אתרי טבע עירוני. כהונת אורי עמית וראשית כהונת צבי בר.
 4. ראשית שנות ה-2000 - התעוררות מחודשת. כהונת צבי בר. שלבים אלו ייסקרו במפורט במאמר זה.

פוטנציאל ערכי הטבע ברמת גן

רמת גן ההיסטורית משתרעת על פני רכס הכורכר השלישי ממערב למזרח במישור החוף, על גבעות תלולות שגובהן 50-70 מ' מעל פני הים. בית הגידול הכורכרי ייחודי בעושר רב של מיני צומח, חלקם אנדמיים למישור החוף, ובעלי חיים קטנים. הפיתוח ההתיישבותי לאורך השנים הותיר בארץ שטחי כורכר מצומצמים בלבד (פולק, 1984). ברמת גן הרכס כולל מספר גבעות בולטות - "הר הבנים", גן שאול, גן אברהם ועוד - וסביב להן שטחים מישוריים עם קרקעות חמרה וסחף המתאימות לחקלאות. חלקן (ליד הנחלים) עובד בידי הכפריים הערביים ששכנו באזור, והאחרים אופיינו בנוף חשוף מעצים (PEF, 1978). בצפון השטח ומעט במערבו גובלת העיר בנחלים ירקון ואיילון, לאורכם מתקיימים צמחים ובעלי חיים אופייניים לבתי גידול לחים.

הפיתוח האינטנסיבי במאה ה-20 השמיד כמעט לחלוטין את אתרי הטבע בשטח נרחב בין דרום ראשון לציון לצפון רעננה והם הפכו למשאב נדיר ביותר עבור תושבי גוש דן. בגבול מישורי הסחף שנותרו בקרבת הירקון והאיילון נמצא תל גריסה (הר נפוליאון) - שטחו כ-60 דונם¹ ובו צמחיית תלים וחורבות, חרצית עטורה, חלמית מצויה ועוד, וריכוז פריחה עונתית, דוגמת חצב מצוי, בן-חצב יקינתוני, אירוס ארץ-ישראלי, כלך מצוי ואחרים.²

ב"הר הבנים", אתר הטבע המרכזי שנותר ברמת גן הוותיקה, נמצא שטח הכורכר הגדול בעיר (7 דונם) ובו צמחייה אופיינית. בסקר שנערך בשנת 2008 תועדו באתר כ-90 מיני צומח כולל שום תל אביב האנדמי למישור החוף, ואף הלטאה שנונית השפלה האופיינית למישור החוף. באתר זה התקיימו בעבר מגוון גיאופיטים ובהם צבעונים וכלניות (שמעוני, 1985). אתרי טבע שרידיים נוספים נמצאים לאורך הירקון התיכון,³ ב"הר הארנבות" וברחוב זיבוטינסקי. כמו כן נמצא בפאתי מחנה תל השומר אתר טבע גדול, שבמשך תקופה ארוכה נכלל בתחום אדרות הבסיס ולא היה מוכר לפני סקר הטבע העירוני (2008). בסקר שנערך בשנת 2018 תועדו באתר 182 מינים של צמחי בר, והוא העשיר ביותר ברמת גן.

א. פיתוח תרבות גננית הנתפסת כטבע

מהקמת הישוב ב-1921 עד ראשית שנות ה-60 למאה ה-20

ב-27 שנותיה הראשונות של רמת גן (1921-1948) עוצבה דמות העיר והתגבשו מאפייניה הייחודיים.

איור 2. פריסת אתרי הטבע והפארקים ברמת גן הנוכרים במאמר.

מפת רקע: beta.govmap.gov.il

- 1 - הירקון
- 2 - "שמורת הציפורים" לשעבר
- 3 - שכונת גפן
- 4 - תל גריסה (הר נפוליאון)
- 5 - פרדס טודרוס
- 6 - מחשוף זיבוטינסקי
- 7 - "הר הארנבות"
- 8 - "הר הבנים"
- 9 - הפארק הלאומי
- 10 - הספארי

הקמתה של עיר גנים

רמת גן הוקמה בשנת 1921 על שטח של כ-1200 דונם שנרכשו מערביי הכפר סלמה. היישוב תוכנן ע"י האדריכל והמתכנן ריכרד קאופמן והשם המקורי שניתן לו "עיר גנים", ביטא את השאיפה להקימו כפרבר גנים של תל אביב הסמוכה. הגבעות שלא התאימו לעיבוד חקלאי, יועדו לגנים ציבוריים, בהסתמך על עקרונותיו של מתכנן הערים גדס, שהמליץ על התאמת תכנון עירוני לתוואי הנוף הטבעי (מרואני, 2010).

בשנת 1923 הוחלף שם היישוב ל"רמת גן", ובאביב 1926 הוא הוכרז כמועצה מקומית. לראש המועצה נבחר אברהם קריניצי שעמד בראשה עד לפטירתו הטראגית בתאונת דרכים בשנת 1969. קריניצי בלט בגישתו החיובית והייחודית כלפי גינות ועצים. המועצה המקומית הפעילה חוק הפקעות שחייב בעלי מגרשים (בעת מכירת השטח) להפריש 25% משטחם לצרכי ציבור, ששימשו, בין השאר, להקמת גנים. הגנים הציבוריים הראשונים ניטעו ב-1928 - גן המלך ג'ורג' (גן דוד) וגינת ניל"י. קודם להקמתם נדרש קריניצי להתגבר על התנגדות חברי המועצה ל"הוצאות בלתי פרודוקטיביות" על "דברים שבמותרות" כדבריהם. חברי המועצה לא הבינו את הצורך בגנים ציבוריים ביישוב בעל צביון כפרי - "הואיל ויש כבר מים בשפע ורבים הפרדסים ורמת גן כולה ממילא גן אחד, אין צורך עוד בגן ציבורי." (קריניצי, 1965).⁴

בשנת 1942 ציין מגידוביץ, מהנדס המועצה המקומית דאז, את רמת גן כמקרה תקדימי בארץ מבחינת היקף הגינות העירוני. שטח שיפוטה אותה עת השתרע על פני 1,425 דונם בלבד, מתוכם 63 דונם (4.5%) היו גנים ציבוריים.

המאמצים הרבים שהשקיעו קריניצי וכבשני בנושא, חרף התנגדות חברי המועצה, הטביעו את חותמם בנוף העיר. השטחים הירוקים הפכו למקור גאווה עירונית. מרבית הגנים ביישוב הצעיר נשאו אופי יערי, שכלל ייצוג משמעותי למיני עצים ושיחים ארץ-ישראליים: אורן, שקמה, חרוב, רותם המדבר ואחרים (כבשני, 1951). בתכנון הגנים בתקופה זו, לא באה לידי ביטוי התייחסות לשימור ערכי טבע מקומיים. נראה שהדבר נבע מחוסר מודעות לערכים אלו. המתיישבים ביישוב היהודי שהגיעו מארצות אירופה, התייחסו לנוף ירוק שעוצב בידי האדם כאל טבע, ואילו לנופי השיחים והעשבים המקומיים כאל "שממה" חסרת ערך אותה יש להפריח (Schnell, 1997). פיתוח הפארקים נתפס אז כצעד של קידמה באזור מוזנח (אלון-מוזס, 2002).

בעלון המועצה המקומית רמת גן כתב הפטמן על גן הנשיאים (גן שאול):
"והרי אתה עומד כאן, במחיצתם של אילנות, מים, ירק, עופות וחיות, בתוך-תוכו של טבע. טבע ממש, שאינו מסוייג ואינו גדור ותחום.." (הפטמן, 1945).

ייתכן כי פרדיגמה זו, שבבסיסה עומד הרעיון שגנים מעשה ידי אדם הם אתרי טבע, הקשתה על שמירת הטבע המקורי של המרחב.

שילוב ערכי טבע בגנים ציבוריים

בשנת 1942, סקר מגידוביץ, מהנדס המועצה המקומית דאז, את תפקודם של גנים עירוניים, והגדיר כמה סוגי גנים. במדרג שלו, ציין מגידוביץ את "הגן הגדול" או "הגן הגלילי" – שטח שאינו חייב להימצא דווקא בגבולות העיר, ומשרת את כל תושבי האזור (עיר אחת או מספר ערים). רק בהקשר זה התייחס מגידוביץ לערכי הטבע וכתב ששטח זה "צריך שיהיה טבעי במידת האפשרות, הן לשם מילוי תפקידו – תפקיד הקירבה אל הטבע – ולמען אפשר את החזקתו" (מגידוביץ, 1942). עבור פארק זה, הוא המליץ לבחור שטח בעל תכונות טבע מיוחדות כמו מקורות מים ונופים הרריים, והציע לשלב בו גם גן חיות וגן בוטני.⁵

אלון-מוזס (2002) מציינת ויכוח ששרר בשנות ה-40 בקרב אדריכלי הנוף דאז, לגבי אופיים הרצוי של הגנים בארץ – גנים המבוססים על צמחייה מקומית או המתבססים על צמחייה מיובאת. בקהילה המקצועית הושם דגש על מינים מיובאים, הן בשל קושי לתרבת את צמחי הבר המקומיים והן בשל רצון לבסס קשרים עם ארצות חוץ. בדיון זה לא באה לידי ביטוי "חלופת האפסי" של הותרת שטחים כטבעם, עם פיתוח מזערי לצרכי נופש ופנאי.

תמיכה בשימור ערכי טבע מקומי

תיאורו של שמואלי את הנוף בטרם הקמת העיר, משקף את יחס הציבור באותה תקופה לערכי הטבע המקומיים, שלא נתפסו כלל כראויים לשימור בזכות עצמם:

"השטח היה שומם, בלתי מעובד ומנוצל – עמקים וגיאיות משופעים בחולות לוחטים ומוקפים גבעות בר זרועות קוצים וחרולים...." (שמואלי, 1946).

קולות מעטים קראו לשימור ערכי טבע. הבוטנאי אייג, קרא ב-1939 להגן על צמחיית הכורכר. הוא ערך סקרי צומח ברמת גן וברמת יצחק שטרם סופחה אז לעיר, אולם ככל הידוע, לא קרא להגן על אתרים אלו.⁶

איור 3. גבעות הכורכר ברמת גן (אייג, 1939)

קריאה נוספת של אנשי מקצוע לשימור הצמחייה הטבעית מופיעה בספר שפירסמה המועצה המקומית רמת גן בשנת 1946, לציון 25 שנים להקמתה:

”תושבי רמת גן, אזרחי המקום, יכולים להפיק הנאה רבה מצמחי הבר... הכניסה לתוך עולם חדש זה רב העניין והפלאות, למבוגרים ולילדים גם יחד, תעמיק לעין שיעור את שורשיהם של אזרחי רמת גן בתוך קרקעם... כדאי לשים לב לכך, שתישמרנה באיזור רמת גן חלקות מיוחדות אשר בהן ישאר לפליטה הצומח הטבעי, בטרם יגורש כליל מפני תנופת ההתפתחות. ותקוותנו נאמנה, שרמת גן, אשר ידעה לנטוע גנים רבים ומשוכללים, תדע גם להציב יד נאה לצמחייה הוותיקים, אשר אינם נופלים ביופיים מן החדשים המתורבתים...” (הראובני, 1946).

קולות אלו לא נענו. הפעילות המוניציפאלית התמקדה בנטיעת גנים חדשים ולא בשמירה על הצמחייה המקומית.

הר נפוליאון (תל גריסה), תרומת הנדבן וסכסוך בין רשויות

בשנת 1926 רכש הנדבן יצחק לייב גולדברג את שטח הר נפוליאון, שהיה ממוקם בגבול פרדס שבבעלותו. בין השנים 1927-1940 הוא מימן חפירות ארכיאולוגיות באתר וכך ניצל המקום מפיתוח (פיינגולד, 2006).⁷ גולדברג הוריש את אדמותיו באזור לרמת גן וקריניצי תכנן לנטוע במקום גן גדול, אך ראש עיריית תל אביב דאז, רוקח, תפס את השטח, ובהתערבות השלטונות הבריטיים, סופח תל גריסה רשמית לתל אביב (רמבה, 1968). נוצר מצב לפיו שטח השייך לתל אביב נמצא ברצף גיאוגרפי עם רמת גן. לאורך השנים סיכל מצב זה יוזמות פיתוח שונות (בין אם לבנייה או להקמת פארק). עובדה זו תרמה לשמירת צביונו הטבעי.

על רקע סכסוך גבולות זה, פרסם ב־1945 חנניה רייכמן בעיתון ”הבקר” שיר אותו הקדיש ל”הר נפוליאון” (6.7.1945, ר' נספח 1). השיר מבטא הערכה עצמית גבוהה של תושבי רמת גן לשטחים הפתוחים בעירם, מול שאיפות פיתוח אינטנסיביות של פרנסי תל אביב. המסר הסביבתי משירו הוא שהעברת המקום לרשות תל אביב תביא לבנייה מסיבית ומסחרית ולפגיעה באתר, בעוד שבאחריות רמת גן יזכה התל להגנה.

שמורת הטבע שנעלמה בפרדס טודרוס

פרשייה נשכחת זו קשורה בעקיפין לטבע בעיר. היא מכונה בשם ”בג”צ שיכון עממי” בארכיב בית המשפט העליון. מדובר בשטח של 124 דונם לאורך ואדי מוצררה (נחל איילון) בבעלות משפחת טודרוס הערבית. על שטח זה חלה תכנית מתאר P.S. 12 לרמת גן שהוכנה, ככל הנראה, ביוזמת ממשלת המנדט. תכנית זו ייעדה 50 דונם ממנו ועוד 50 דונם נוספים שהיו שייכים לגרמנים משרונה ליישמורת טבע.⁸ התכנית אושרה בשנת 1941 ללא התנגדויות.

בשנת 1943 נרכש פרדס טודרוס מהיורשים על-ידי קבוצת משקיעים יהודים. התעורר ויכוח בין המועצה המקומית לרוכשים. המועצה תבעה להעביר לרשותה 50% מהשטח לשם נטיעת גנים וסלילת כבישים. היזמים דרשו זכויות בנייה מוגדלות בשטח. פתרון הפשרה שהושג בין הצדדים היה ביטול שמורת הטבע ושחרור שטחה לבנייה ולצרכי ציבור, ובתמורה צומצם היקף ההפקעה ל-37.5%⁹.

ביוזמת מועצת רמת גן אישרה ב-1947 הוועדה המחוזית את שינוי תכנית המתאר וביטול שמורת הטבע, הן בשטח טודרוס והן באדמות הגרמנים הגובלות בו - אף שמהנדס עיריית תל אביב דאז, יעקב שיפמן (יעקב בן-סירה), קרא

”למנוע פיתוח בניין, כדי לשמור בקרבת העיר על נוף טבעי...” (שיפמן, 1943).¹⁰

לימים שינתה העירייה את ייעוד השטח הציבורי שהופקע והסבה אותו למסחר כדי להקים את בורסת היהלומים. היזמים (צבי לבון ואחרים) תבעו את השבתו לחזקתם, או לחילופין קבלת פיצוי כספי תמורתו. תביעתם נדחתה בסוף שנות ה-70 הן בבית המשפט המחוזי הן בבית המשפט העליון. לבון העיד בבית המשפט המחוזי (1977) כי הוועדה המחוזית שאישרה את שינוי תכנית המתאר, הייתה מודעת לתכנית המגבילה את הפיתוח בשטח אך

”אף אחד לא התכוון אז כי משטח זה יופרשו 50 דונם לשמורת טבע ... בוועדה המחוזית אמרו לי כי כל ערך התכנית כשל קליפת שום...” (לבון, 1977).

עדים נוספים העידו:

”על פי תכנית P. 12 משתרעת שמורת הטבע לכ-100 דונם, שמהם 50 דונמים בשטח שאנחנו קנינו ו-50 דונמים בשטח של הגרמני השכן. המועצה המקומית לא השתמשה לצרכי שמורת טבע לא באותם 50 דונם מהשטח שאנחנו רכשנו מטודרוס ולא באותם 50 הדונמים מהשכן הגרמני.”¹¹

השתלשלות הנסיבות ופרק הזמן הקצר מאז אישור התכנית לשמורת טבע ועד לביטולה ביוזמת המועצה המקומית - מבלי להותיר רצועה לשימור אפילו בגדת הנחל - והעדויות בבית המשפט מעוררים תמיהה. ניתן להסיק מכך מספר מסקנות לגבי היחס לשמירת הטבע באותה תקופה:

- (א) שמורת הטבע כפי הנראה נתפסה כמכשול לפיתוח ולא כאינטרס ציבורי, ולכן המועצה ויתרה עליה בקלות יחסית בתמורה לקבלת שטחים ציבוריים.
- (ב) בעוד שאזור השמורה היה היחיד בעיר שגבל בנחל איילון, ניתנה במועצה עדיפות נמוכה להגנה על ערכי הטבע לאורכו, לעומת שיקולים אחרים.
- (ג) ביטול שמורת הטבע נעשה באופן גורף, מכאן אפשר להסיק שלא הייתה תמיכה ציבורית בשמירת השטח.

סביר להניח שכיום צעד מסוג זה לא היה עובר בקלות. המודעות הציבורית ביישוב לשטחים פתוחים בכלל, ולערכי טבע במרחב העירוני בפרט, הייתה אז נמוכה. בתחילת הדרך, אפילו הצורך בגנים ציבוריים לא היה מובן מאליו לנוכח שפע הירק והחקלאות (בקרקות הפרטיות). הגידול באוכלוסייה, מ-1,300 איש ב-1933 ל-17,000 בשנת 1948, הביא לשינוי בצביונו מכפרי לעירוני.

ב. הרחבת שטח העיר ופיתוח פארקים בשנות ה-50 **מהקמת המדינה עד ראשית שנות ה-60 למאה העשרים**

עד סוף תקופת המנדט היה רוב שטח השיפוט של רמת גן בבעלות פרטית. לאחר 1947, הורחבו גבולות המועצה מצפון ומדרום. נוספו ליישוב שטחים רבים בבעלות ציבורית. בצפון רכשה מועצת רמת גן מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים 850 דונם לאורך הירקון מאדמות הגרמנים בשרונה. בדרומה, סופחו ליישוב שטחי מדינה שעובדו קודם על ידי כפריים ערבים. ב-1949 הדגיש כבשני כי כתוצאה מהגבלות שחלו על רכישת קרקע בתקופת המנדט, האמירו מחירי הקרקעות והובילו לבנייה צפופה. האדמות הזמינות שנוספו לעיר לאחר מלחמת העצמאות אפשרו לטפח בה שטחי פארקים וירק.

בשנת 1950 הוכרזה רמת גן לעיר. גלי עלייה גדולים ותנופת בנייה הביאו לזינוק באוכלוסייתה מ-17,000 נפש ב-1948 ל-91,000 נפש ב-1961 (ועד 145,600 נפש ב-2010). אלו הובילו לשינוי ניכר באופי היישוב והוא היה לעיר הרביעית בגודלה בישראל.

השיפור בהיקף הקרקעות של העיר הביא להקמת פארק עירוני, בשטח ללא תקדים בישראל, ובנוסף לחשיבה על הקמת גן בוטני.¹² ביטוי לכך אפשר לראות בסיפורם של שלושה אתרים: הפארק הלאומי, גן בשכונת גפן, הר הלוויתן (הר הבנים).

הפארק הלאומי

בשנת 1950 פנה קריניצי לדוד בן-גוריון וקרא להקים "פארק לאומי" ברמת גן. בתשובתו כתב ראש הממשלה כי:

"גנים ציבוריים בשביל תושבי העיר המצופפים בין חומות הבתים ברחובות העיר הוא צורך חיוני. בימי שלטון זרים לא יכלו בוני הערים שלנו לדאוג לגנים, כי היה מחסור בקרקע. עיכוב זה סולק עם הקמת המדינה".

בן-גוריון הקצה לטובת הקמת הפארק 1200 דונם של קרקעות נטושות מאדמות הכפר חיריה. על כבשני הוטל להכין, בשיתוף עם האדריכל ח. נוימן, את התכנית הכללית של הפארק (בן-ערב, 1981). בתכנית הושם דגש על אסתטיקה ונופש

- צמחייה, מים, פינת חי ומתקני ספורט. תכנון הפארק עמד על עשרה עקרונות. שלושה מהם קשורים לסוגיות של טבע עירוני: הראשון שבהם - חורשות ויערות מעצי הארץ: אלון ואלה, אורן וחרוב וכדומה,¹³ העקרון השביעי - גן זואולוגי ובו ביתנים לעופות וציפורי הארץ והעקרון השמיני - גן בוטני הכולל את אוסף צמחי הארץ.¹⁴ קריניצי אמר כי:

"גנים אינם לוקוסוס. הם הכרח הבריאות והחברה. תורה זו יצאה לארץ מרמת גן" (1951) והדגיש כי "חלקה זו תותקן בהתייעצות עם בני סמכא... חוקרים ומורים באשר הם בארץ" (1950).

הפארק הלאומי נפתח לקהל ב-1953. אולי כיוון שהוקם על קרקעות חקלאיות מעובדות שלא נשמר בהן הצומח הטבעי, לא שולבו בפיתוחו אלמנטים המאפיינים טבע ישראלי (גיבון בצמחייה מקומית וגן זואולוגי המבוסס על בעלי חיים מקומיים).

גן בוטני בשכונת גפן - הוקם או לא הוקם?

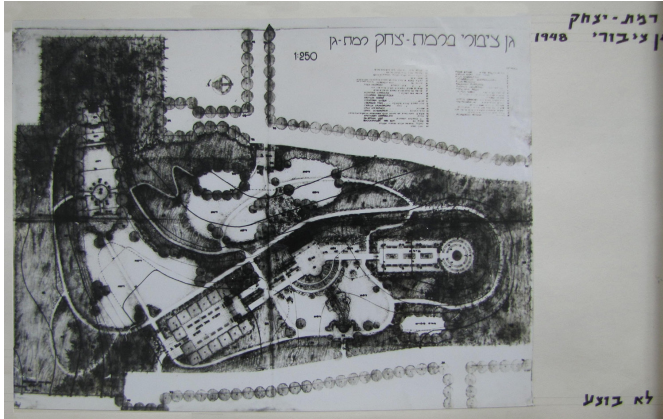
יהודה מטמון-כהן, ממיסדי רמת גן, שאף להקים ביישוב גן בוטני גדול עבור תלמידים (רמבה, 1968). מספר אזכורים בשנים 1949-1950 מספרים על תכניות להקמת גן בוטני בשטח של חמישה דונם בשכונת גפן, מצפון לרחוב ז'בוטינסקי. גן זה אף מופיע בלוח הגנים כגן שניטע בשנת 1949 וכלל 250 עצים ("ידיעות רמת גן", 1949). צויין שם כי: "אוסף צמחי הבר מאפשר להכיר את צמחיית הארץ" - להבדיל מגנים אחרים המוגדרים כ"גנים יעריים" ומאופיינים בריבוי עצים.

ב-1950 פורסם ב"מעריב" כי האגרונום ברוך צייזיק יצא לחפש בגליל צמחייה עבור "הגן החדש ברמת גן, שבו שותלים רק צמחים ארצישראליים מקוריים" וכי הוכנו שתילים לנטיעה במקום. ככל הנראה, לא נפתח הגן לציבור או שמסיבה לא ברורה בוטל זמן קצר לאחר הקמתו. ב-1956, כתב ארבל על הכשרת גן בשכונת גפן, כנראה גן רגיל, בשטח של חמישה דונם. ניתן לשער שגן חדש זה הוקם בשטח שיועד לגן הבוטני. ייתכן כי ההחלטה להקים גן בוטני בפארק הלאומי (בן-ערב, 1981) מנעה את נטיעתו בשכונת גפן, וכיוון שלא הוקם גם בפארק הלאומי - לא הוקם בכלל. ד"ר ישראל פלד (ראיון, 2010) סיפר שהקמת הגן הבוטני היה חלומו של זומר, מנהל מחלקת החינוך בעירייה, אולם למיטב זכרונו הוא לא מומש.

הר הלווייתן (כיום הר הבנים)

"הר הלווייתן" שבשכונת רמת יצחק,¹⁵ הוא הגבעה הגבוהה ביותר ברמת גן (רום 79 מ' מעל פני הים), והשנייה בגובהה בכל המרחב. במקום צמחיית כורכר אופיינית ומיוחדת ומגוון פרחי בר עונתיים. ב-1948 הכין אדריכל הגנים ש. אורן, תכנית לגן ציבורי ברמת יצחק, שלא יצאה אל הפועל (איור 4). לפי מיקום

הגן וצורתו, מדובר ככל הנראה ב"הר הבנים"¹⁶. התכנון כלל גן אינטנסיבי על כל שטח הגבעה ומדרונותיה.

בארכיון מחלקת הגנים בעיר נמצא תרשים מדידה מ-1948 של "שטח הגן הציבורי על הר הלווייתן". ניתן ללמוד ממנו כי בחלקו הצפוני נמצאו בזמנו רפת וצריף.¹⁷ רפת נוספת הייתה קיימת במדרון המזרחי של ההר. אנו למדים על תחילת פיתוח הגבעה בשנת 1951, ועל כוונת העירייה לנטוע גן גדול על פני כל השטח. לשם כך, אף רכשה העירייה קרקעות באיזור שהיו בבעלות פרטית (חורגין, 1952). בשנת 1954 דווח כי לאור הצנע, מתבצעות העבודות בגבעת הלווייתן באופן חסכוני: "במקום להוציא כספים על העברת סלעיות ממקום למקום וכי, מנצל הגן את מבנה הקרקע הקיים בשימוש יעיל של חלק מצמחי הבר הגדלים בשטח". זהו חידוש מעניין שמשקף הסתייעות בטבע עירוני לפתרון סוגייה כלכלית ולחיסכון בהוצאות. בשנת 1960, עם הקמת בית יד לבנים בראש הגבעה, הוסב שמה ל"הר הבנים".

איור 4. תוכנית פיתוח הגן ברמת יצחק, ש. אורן, 1948. בשמאל התצלום השטח שהפך לימים לאתר טבע

לסיכום, ב-40 השנים הראשונות של רמת גן הושם דגש רב על פיתוח פארקים וגינות. אותה עת, היה מקובל שאם התבצעה פעילות דומה, היא הייתה ביישובים בעלי אופי עירוני מובהק. ייחודה של רמת גן היה בכך שההשקעה בגינות התקיימה בה למרות אופייה החקלאי-פרברי, כפי שכתב קריניצי: "בכל מושבה מבוססת יותר מרמת גן חיים בלי גנים ציבוריים" (קריניצי, 1965). הנהלת המועצה הובילה פעילות זו כמעט ללא עוררין. בחלק מהגנים נעשה שימוש בצמחייה מקומית, בהתאם לאחת האסכולות העיקריות באדריכלות הנוף בארץ באותה תקופה. המודעות לשימור ערכי טבע הייתה נמוכה וקיבלה ביטוי בעיקר בקרב אנשי אקדמיה.

אציין כי לא אותרו קריאות ציבוריות בעשור הראשון לאחר קום המדינה להגן על ערכי הטבע ברמת גן. יוזמות עירוניות בתקופה זו לחזק שילוב ערכי טבע מקומיים בגינות (שכונת גפן, הפארק הלאומי) לא מומשו. מנגד, הרחבת משאבי הקרקע לאחר קום המדינה הביאה להגדלה ניכרת בשטחי הפארקים בעיר.

מן הראוי להזכיר בהקשר להקמת הפארק הלאומי את דבריו של מגידוביץ מ-1942 התומכים בהקמת פארק ליד מקורות מים: "יש לבור למטרה זו מקום אשר הטבע חנן אותו בתכונות מיוחדות כגון מקורות מים... נוף אגמים, נהרות ונחלים מתאים באופן מיוחד לצרכי נופשי". לפי תפיסה זו, מתבקש היה להקים את הפארק

החדש על גדות הירקון, בשטח שרכשה העירייה מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים.¹⁸ חרף זאת, קריניצי מצא לנכון להקים שם ב-1954 את שיכון הוותיקים, ואילו את הפארק הלאומי העדיף להקים על אדמות המדינה, שלא היו בהן ערכי טבע ייחודיים.

ג. מעורבות ציבורית והקמת שמורות טבע עירוניות שנות ה-60 וה-70

מתחילת שנות ה-60 ואילך מסתמנת מעורבות של הציבור והתייחסות חיובית בעירייה לשטחי טבע שנותרו בתחומי העיר רמת גן.

כאשר תכנן קריניצי לגרוע כ-50,000 מ"ק כורכר מ"הר הארנבות", גבעה צרה וארוכה בשכונת הילל ברמת גן, כדי להקים כיכר עירונית מרכזית הגדולה מסוגה בארץ, קמה התנגדות של תושבי האזור. "ותיקי רמת גן... רוצים לשמור על יפינת טבע" טבעית בעירם ושואלים: האם היה הכרח כי "גזירת הגילוח" תיפול דוקא על הר הארנבות? (אביעם, 1961). בסופו של דבר הכיכר לא הוקמה, אך כורסמו חלקים מהגבעה עם הקמת בניין "מגן דוד אדום" (1965).

גופים ציבוריים - החברה להגנת הטבע

בשנת 1953 הוקמה החברה להגנת הטבע, סניף רמת גן הוקם ב-1962. היה זה הסניף העירוני הראשון שלה (דיין, 1965; אילן, 1971). הסניף הוביל את המעורבות הציבורית בעיר להגנה על ערכי הטבע המקומיים. בשנת 1971 מנה הסניף כ-800 חברים, כולל "שלוחות" בערים השכנות, ואף אירח כנס ארצי של כל סניפי החברה. הדמות הבולטת בו הייתה יהושע הדר ז"ל, מורה לטבע, תושב רמת גן, ומומחה לאיזור תל אביב (אילן, 1971; אלון, 2010; מרואני, 2010). במסגרת פעילותו, ארגן הדר לציבור הרחב סיורים רבים ללא תשלום לאתרים באיזור, להכרת צמחיית הכורכר בשמורת יד-לבנים ברמת גן כמו גם סיורים לאורך הירקון.

בראשית שנות ה-60, לפני הקמת רשות שמורות הטבע ב-1964, עשתה החלח"ט מאמצים להגן על שטחי טבע קטנים ברחבי הארץ, כולל בתחום יישובים עירוניים

"לעודד כל יוזמה מקומית ואיזורית לקביעת שמורות טבע קטנות ואתרי נופ מוצמצמים, שערכם היסטורי או חינוכי-לימודי.... ההכרזה על שטח מתאים כשמורת טבע חייבת להיעשות על-ידי אנשי המקום - מורים וחובבי טבע - בהסכמת הרשות המקומית ובתמיכתה" ("טבע וארץ" 1963).

במקרים מעטים בלבד הצליחו אנשיה לגייס תמיכה של פרנסי הרשויות בשימור

שטחי טבע, דוגמת הסכם לשימור גבעות כורכר בהרצליה. רמת גן בלטה בכך לטובה.

שמורת טבע עירונית ב"הר הבנים"

עבודות הגינון בהר הבנים נמשכו גם בראשית שנות ה-60 ובאה לידי ביטוי בעיקר בהקמת סלעיות עם צמחיית הארץ (יחיאלי, "מעריב", 1963). אחרי שתכניתו של אורן משנת 1948 דיברה על גן אינטנסיבי בכל שטח הגבעה, מוזכרת כאן לראשונה השארית שטח טבעי במקום, במובן המוגדר כיום כטבע עירוני.

"ארבעה דונמים משטח הגן... יישארו כפי שהם כיום, בחלק זה לא תישתל כל צמחייה תרבותית. תהיה זו כעין שמורת טבע... מובלעת שתמשיך להצמיח את הצמחייה הפראית של גבעות החול, שנעלמה מנוף השפלה עם הופעת הערים, למען יזכרו בנינו..." (לימור, "מעריב", 1964).

זהו חידוש רשמי מעניין, החשיבה שאין הכרח לשנות את מה שהיה בעבר ולעצב את מלוא השטח מחדש, אלא יש מקום להשאיר חלק מהשטח בצורתו הטבעית המקורית. משמע, שעיצוב גנים ושמירה על טבע עירוני יכולים להתקיים בכפיפה אחת, ויש מקום גם לדו-קיום, תפיסה אשר התגבשה עוד בתקופת קריניצי וכבשני!

בשנים שלאחר מכן, חלה התקדמות נוספת. דובר מפורשות על שמורת טבע עירונית בהר הבנים ועל הקמתה של שמורה נוספת בירקון:

"לפי הצעתם ויעוצם של אנשי החברה להגנת הטבע מקימה עתה העירייה שתי שמורות טבע עירוניות: האחת שמורה של נוף וצומח - גבעות הכורכר - בשטח יד לבנים בשטח זה תיאסר הבנייה ... יוסיפו לאדול ולפרוח המתנן השעיר ורותם המדבר, הצחנן המבאיש והקידה השעירה" (צ. אילן, "דבר", 1971).

הקמת השמורה עתידה היתה לכלול גם את גידור השטח ועקירת אורנים שניטעו בו, וכן תוכנן להשיב לאתר את אירוס הארגמן שנעלם ממנו. האתר מוזכר כשמורה עירונית גם במסמכים של דיוני התקציב לשנים 1972/3, בהם מזכיר ד"ר פלד, ראש העירייה, את שמורת הטבע בהר הבנים.¹⁹ בראיון עמו (2010) הוא העיד כי הנחה את אגף התכנון בעירייה לשמר את הגבעות בעיר ככל הניתן.²⁰

לסיכום, נראה שהשמורה שהוקמה בהר הבנים ברמת גן היא אתר הטבע העירוני הראשון שהוקם בישראל ושרד עד היום.²¹ חלפו כ-15 שנים עד להקמתו של אתר טבע עירוני נוסף בישראל - שמורת האירוסים בנתניה. ייתכן והתעוררות התודעה בארץ להגנה על אתרי טבע, במובן המקובל בימינו, סייעה לכוונה לשימור שטח זה. ברם, כמעט כל שמורות הטבע דאז בארץ הוכרזו בשטחים שמחוץ לערים.²²

הקמתה של "שמורת הציפורים" בירקון

הקמתה של שמורת טבע עירונית נוספת "בקרקע סחף בגדת הירקון" הוזכרה בכתבתו הנ"ל של אילן, ובדיוני תקציב העירייה מהשנים 1972/3 וכן על ידי ארי ארמוני, מנהל מחלקת הגנים: "אנדרטת היל בפתח, לאחר מכן יש דבר שנקרא "שמורת ציפורים" קטנה של החברה להגנת הטבע" (1979). שמורה זו הוזכרה גם ב"טבע וארץ" (1974, 1977) ובראיון עם ראש העיר מר א. עמית ז"ל (2010) הוא אמר שלמיטב זכרונו שמורת הציפורים הייתה יוזמה נסיונית שלא שרדה.

שתי השמורות בהר הבנים ובגדות הירקון, נועדו גם לשמש לצרכים חינוכיים לתלמידי בתי הספר בעיר (אילן, 1971).

ביטוי נוסף לשיתוף הפעולה הפורה בין העירייה לחלה"ט היה ש"לרשות הסניף העמידה העירייה חלון תצוגה, שבו מציגים אנשי הסניף מצמחיית העונה ומציפוריה, אוספי תחביב מהטבע ... וכן את תוכניות פעולות הסניף" (אילן, 1971). חלון תצוגה זה ניצב ברחוב ביאליק, בחזית הכניסה לבניין העירייה. דומני שאין תקדים לכך בישוב עירוני אחר בארץ.

עליית המודעות לשימור אתרי הטבע בשנות השישים, משתלבת במגמה כלל-ארצית הקשורה לחקיקת חוק הגנים הלאומיים ושמורות הטבע (1963) ובעקבותיו הקמת רשות שמורות הטבע. חשוב לציין את התפקיד שמילאה החברה להגנת הטבע בראשית שנות השישים, בקידום הגנה על ערכי טבע גם בשטחים מצומצמים ובתחומי רשויות עירוניות.

ד. קיפאון מול מאמצים לשיקום ולשימור

שנות ה-80 וראשית שנות ה-90

עשורים אלו עמדו בסימן האטה. לא הוקצו שטחים חדשים לשימור, והתקופה התאפיינה במאבקים להגנה ולשיקום אתרי טבע בולטים בעיר.

גדות הירקון

החל מהמחצית השנייה של שנות ה-50, נגרמה פגיעה קשה לירקון: מחד הקטנה של עשרות אחוזים בזרימת המים בנחל (עקב הקמת קו ירקון נגב ושאית המים). במקביל הזרמה מסיבית של שפכים לנחל מאזורי מגורים ותעשייה שאינם דווקא באזור רמת גן. כתוצאה מכך נגרמו מטרדי ריח ויתושים בשכונות הגובלות בירקון (פפר, 1958; פלד, 1951; פלד, 2010). יהושע הדר התלונן על משאיות שפורקות פסולת לצידי הדרך ליד אצטדיון רמת גן, כולל בתחום "שמורת הציפורים" (1974).

בסוף 1984 החל פרויקט לשיקום גדות הירקון, ולשימור הצמחייה הטבעית באזור. בבטאון "הביוספרה" כתב עמיחי (1985), שתכנית השיקום שאפה להקים במקום פארק אקסטנסיבי עם שימור של הצמחייה הטבעית ושל אתרים היסטוריים, מספר מוקדי פיקניק, שבילי הליכה והעשרת החיים בנחל. הפיתוח נועד למנוע הישנות שפיכת הפסולת במרחב (אסף, 1988). "יחלק הפארק הקרוב לאפיק נשאר טבעי ללא פיתוח", בדגש על השטח הסמוך לרחוב רוקח (ראיון עם אסף, 2010 אצל מרואני, 2011). פעולת השיקום כללה פינוי/כיסוי הפסולת, נטיעת עצים ויצירת רצף לאורך 3 ק"מ מהנחל, בגבול רמת גן. הפרוייקט נוהל באחריות הגורמים הרלוונטיים בעירייה, במשרד הפנים ובקק"ל, כשההתייחסות אליו הייתה כאל מיזם בעל חשיבות לאומית. עם הקמתה של "ירשות נחל הירקון" (1988), הטיפול בנחל, שהיה באחריות כל רשות מקומית בנפרד, הפך לעניין כלל-מטרופוליני.

הר נפוליאון - מניעת בנייה וחילופי שטחים

לאורך השנים המשיכה עיריית רמת גן את מעורבותה בהר נפוליאון, קראה להקמת "ירשות הר נפוליאון" כשיתוף פעולה בין-עירוני (1976), ויזמה פיתוח מורדות התל (בצד המערבי של רחוב רוקח), כולל בניית קירות תמך, צמחים ומדשאות. עיריית תל אביב סירבה לשתף פעולה, ואף יזמה בשנת 1983, הקמת 500 יחידות דיור בבנייה רווייה בשטח הגובל שבתחום שיפוטה. לאור התנגדותה של עיריית רמת גן, נעצרה התכנית וכך הובטח עתידו של המרחב כשטח פתוח.

תכנית נוספת הוגשה ב-1987 לבנייה בשיפולי הגבעה, והפעם בקטע שבתחום שיפוט רמת גן. אף שהתכנית תאמה את התביע שחלה על האיזור, התנגדה לה העירייה, כדי למנוע פגיעה במכלול הפתוח של הר נפוליאון, והתנגדותה התקבלה בוועדה המחוזית. כתוצאה מכך, נערכו חילופי שטחים בין העירייה לבעלים הפרטיים שקיבלו זכויות בנייה מוגדלות במקום אחר (קופמן, 1992, אפלטוני, 1992). בתכנית רג/1307 (אושרה ב-2009) נשמרו 2.2 דונם בהר נפוליאון, שהוגדרו "שטח ציבורי פתוח" (תועד בסקר אתרי הטבע להלן).

המאמצים לשיקום שמורת "הר הבנים"

במהלך שנות ה-80 סבלה שמורת הר הבנים מהזנחה ומצבה הידרדר. פניות רבות הופנו בעניין זה אל קברניטי העיר. תושבי הרחוב הסמוך התריעו על הרס מתמשך באתר, על עקירת צמחייה וכתוצאה על סחף קרקע, על הבערת מדורות והשלכת אשפה.

"היופי הטבעי שהועבר לנו ע"י הדורות הקודמים חייב להימסר לדורות שאחרינו... והעירייה על מוסדותיה מחובתה לדאוג לכך. אנו מבקשים ודורשים פעולה מיידית להפסקת ההרס הנעשה לאור היום ללא כל מפריע" (1987).

גם האדריכל צבי הקר, תושב רחוב צל הגבעה הגובל, קרא לבניית קירות תומכים

לעצירת סחף האדמה בזמן הגשמים, "לחזק" את הצומח, לדאוג לניקוי כללי ולעצור ונדאליזם של שנים (הקר, 1988). פעילים מקומיים מטעם החלה"ט דרשו את התערבות העירייה:

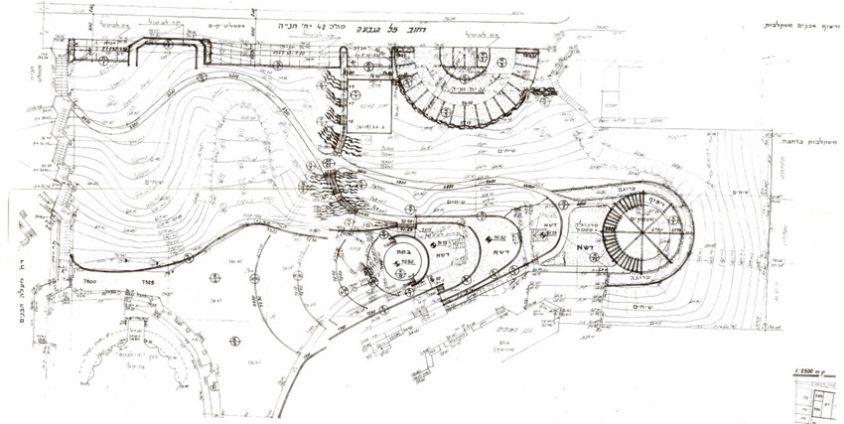
"מקום זה הינו מיוחד במינו ברמת גן וסביבתה, בכל מרחבי העיר והסביבה לא שרד שטח אשר כה מאפיין את יסודות עירנו, הצומח והחי המיוחדים שבו אשר רק בחלקם שרדו בשמורה... ורק שיקומה יחזיר את שנכחד ויסייע לשמור את ששרד. השטח הוזנח במשך שנים רבות... יש לשקם את השמורה והדבר ניתן אך ורק על ידי גידור המקום ודאגה כי ילדים לא ימשיכו לשחק ולהשחית את הצמח והצמחייה שבו..." (יהושע הדר, 1985).

יוסי אור, רכז החברה להגנת הטבע בעיר, פרט במכתב ששלח לעירייה (1990), את שמות הצמחים המיוחדים המאפיינים את המקום. מוזכר שם שזוהי שמורת טבע עירונית בעלת ערך חינוכי מיוחד כמקום שאפשר להתרשם מהנוף הטבעי בעבר. אור ציין כי פניות חוזרות ונישנות למחלקות הרלבנטיות בעירייה לדאוג לטיפול המקום נענות בשלילה בטענה בשל חוסר תקציב.

העירייה מצידה לא הייתה אדישה לפניות. בהעדר נסיון בשיקום אתרי טבע עירוני, קיימו נציגיה דיון משותף עם אנשי החלה"ט ומכון אבשלום שבסיכומו הוחלט לפנות לרשות שמורות הטבע לקבלת הדרכה וסיוע בשיקום האתר (מכתב חיליק רוזנבלום, מנהל המחלקה לאיכות הסביבה בעיריית רמת גן לאורי בידץ, מנהל רשות שמורות הטבע, 1985). תשובתם הייתה שיעיקר פעילותה של רשות שמורות הטבע הוא בשטחים הפתוחים, מחוץ לתחום העירוני ויש לפנות בעניין זה לסניף החלה"ט בעיר (שמול, 1986).²³ העירייה נאלצה לחפש אלטרנטיבות, ופנתה למשרד אדריכלות הנוף ברוידא, דראל-פוספלד, ורות מעוז. בתשובתן כתבו אדריכלות הנוף כי בעקבות הגשמים סובל האיזור מסחף קרקע, ולכן יש צורך להקים קירות תמך. בנוסף יש ליצור שבילים טבעתיים שיאפשרו התבוננות ולמידה. עוד הודגש בהצעתן כי את העבודות בשטח יש לבצע ידנית ללא כלים כבדים, מה שיגרום לעלות כספית גבוהה. בעירייה הוחלט ללכת למכרז מורחב, לתכנן כולל של אזור יד לבנים ולשיקום השמורה. ראש העיר, אורי עמית, ביקש לשמור על הטבע במקום ולהפוך את האתר למוקד טיולים.²⁴ במקביל דרש לפתח אלמנטים של מים (מזרקה או מפל) ולדאוג למקסימום מקומות חנייה.

תכנית הפיתוח שהכין אדריכל הנוף ארי מעוז צמצמה את שטח השמורה לכיוון רחוב צל הגבעה לטובת מקומות חנייה, והתוותה שני שבילים (איור 5). הדגש הושם על שיפור דרכי הגישה למטיילים, (לאו דווקא לבעלי מוגבלויות), התכנית אינה נותנת מענה לסוגיות אקולוגיות של ניהול השטח, ככל הנראה בגלל המודעות הנמוכה של מקבלי ההחלטות לנושא. העלות הנדרשת הגיעה ל-434,000 ש"ח, במחירי 2012 כ-2 מיליון שקלים. חברי מועצת העירייה הסתייגו מסכום גבוה זה.

איור 5. תוכנית פיתוח "הר הבנים", 1988, ארי מעוז, אדריכל נוף

ראש העירייה הציע להקצות בשלב ראשון רק רבע מהסכום, "לריסוס ולעבודות עפר והכי חשוב זה להוסיף חנייה לתושבים". בסופו של דבר, התכנית לא יצאה לפועל.

העירייה והחברה להגנת הטבע המשיכו את הדיונים על שיקום השמורה. בסיור שנערך במקום ב־1991 בהשתתפות ראש העירייה צבי בר ואנשי החברה להגנת הטבע, סוכם על הסרת צמחייה פולשנית (שרביטן ולנטנה), על הסדרת שבילים וספסלים ועל הצבת שילוט. בסיכום נכתב כי "ראש העיר שוכנע כי ניתן להפוך את המקום לאתר טבע יפהפה במרכז העיר, ללא צורך בהשקיעה". תוכנן שהעבודות תתבצענה בידי חניכי חוגי סירות ומתנדבי סניף החברה להגנת הטבע. מכאן משתמע שגם ראש העירייה (2012) מצדד בהשארת המקום אתר טבע בהתערבות אדם מינימלית.

סיכום התקופה. בהעדר ממשק ופיקוח מתאים, הדעיכה במצב שמורת הר הבנים בלטה לעין. לאור אי התערבותה של רשות שמורות הטבע ניסתה העירייה, בשיתוף החברה להגנת הטבע, לשקם את השטח באופן עצמאי. היוזמות שעלו על הפרק כללו תוספת פיתוח, שלא בוצע לבסוף בשל עלותו הגבוהה. בירקון ובהר נפוליאון נבקטו צעדים אקטיביים יותר לשימור שטחי הטבע, אולם ההגדרה של "שמורת טבע עירונית" לא יושמה באתרים אלו.

ה. התעוררות מחודשת שנות ה־2000

בשנות התשעים התרחשה בארץ תנופת בנייה מאסיבית ובעקבותיה שורת מאבקים סביבתיים להצלת אתרי טבע במרחב העירוני, למשל בנתניה ובאשדוד. בשל העדר עתודות קרקע ברמת גן, איום מסוג זה לא התקיים בה. בשנים האחרונות מסתמנת

התעוררות מחודשת בנושא הטבע העירוני ברמת גן. הפעילות המשולבת היא של העירייה, החלה"ט (במתכונת חדשה - במקום הסניף המקומי שנסגר במהלך שנות ה-90, פעילה קהילת תל אביב האחראית על כל מחוז תל אביב) וגורמים שונים בציבור - תושבים ובתי ספר.

"מחשוף" זיבוטינסקי

בדרך זיבוטינסקי, ליד בניין משרד האוצר, נמצא בבעלות העירייה שטח כורכר קטן ופגוע בן דונם אחד, המכונה "מחשוף זיבוטינסקי", ועליו צמחיית בר. בתכנית מתאר רג/1293/א מ-2006, תוכנן להקים בצמוד לו בניין מסחרי. תושבי הסביבה הגישו התנגדויות שבעקבותיהן נוסף לתכנית סעיף הקובע: "ישומר רכס הכורכר עפ"י הנחיות המחלקה לאיכות הסביבה ומהנדס העיר". התכנית אושרה בוועדה המחוזית בשנת 2008. ככל הידוע, אתר זה הוא הראשון ברמת גן עבורו דרשה הוועדה המחוזית מפורשות בתקנון להגן על ערכי הטבע בו. הנחיות הוועדה מקנות למקבלי ההחלטות - המחלקה לאיכות הסביבה ומהנדס העיר - חופש פעולה מירבי לגבי אופי הפעילות בו.

סקר טבע עירוני ברמת גן

ב-2007 פרסם המשרד להגנת הסביבה "קול-קורא" להענקת תקציב לפרוייקטים סביבתיים. עיריית רמת גן בראשות צבי בר, בשיתוף עם קהילת תל אביב בחברה להגנת הטבע, הגישה בקשה למימון שאושרה. בעקבותיה יצא לפועל סקר טבע עירוני, אחד הראשונים בישראל עד כה. בכך היא הצטרפה למגמה החדשנית של ביצוע סקר טבע שמשתרע על כל מרחב העיר. (לפניה בוצע סקר דומה רק בירושלים ובהרצליה). על עריכת הסקר פיקחה וועדת היגוי, שכללה נציגים מהמשרד להגנת הסביבה, מהחברה להגנת הטבע, מהיחידה הסביבתית ברמת גן, וממחלקת ההנדסה העירונית. הסקר נערך בפועל בידי הח"מ והתפרסם ב-2011. במקביל, התבצעו סיורים באתרי הטבע השונים ברחבי העיר, בשיתוף פעולה בין החברה להגנת הטבע והעירייה. הסקר כלל התייחסות לשרידי רכס הכורכר, לגנים בהם נותרו ערכי טבע ועצי-בר עתיקים, ולשדות לא מעובדים. בתחום שיפוט רמת גן, כולל בשטחים סופחו אליה עם פירוק מועצה איזורית אפעל, אותרו ותועדו 56 אתרים. הר הבנים נמצא כשטח הכורכר הגדול ביותר בעיר (7 דונמים בקירוב) ובו כ-90 מיני צמחים שונים. אתרים נוספים בעלי ערכי טבע משמעותיים נמצאו בפאתי המחנה הצבאי תל השומר (מנדלסון וחובריו, 2011).

בעקבות סקר זה, יזמה היחידה הסביבתית בעירייה בשנת 2012 הנחיות פרטניות לביצוע סקר בתל השומר, במטרה לצמצם פגיעה הצפויה כתוצאה מסלילת כביש באזור. בנוסף נערך בעיר סקר עצים עירוני, ביוזמת מחלקת גנים ונוף. בשנים 2017-2018 בוצע סקר טבע מחודש ועדכני, ובכך הייתה רמת גן לעיר הראשונה בארץ שערכה סקר כולל שני בתחום העיר.

פעילות קהילתית

בנוסף לסקרים החלה פעילות קהילתית במספר אתרי טבע עירוני וביניהם "הר הארנבות" והר נפוליאון (אימוץ על ידי בתי ספר סמוכים). הפעילות משלבת סיורים של תלמידי בתי הספר, הכרת החי והצומח וניקיון תקופתי.

סיכום, העיר רמת גן היא בבואה של תהליכי ההתפתחות העירונית בישראל במאה השנים האחרונות. היא בולטת בייחודה ובראשוניותה בשל התפתחות התפיסות לגבי ערכי טבע בעיר והיחס אליהם, מאז שנות ה-20 של המאה הקודמת. החל מהחשיבה שנוף היסטורי הוא שממה שיש לשנותה בעוד שנוף מעשה אדם הוא בחזקת טבע, ועד לתפיסה הנוכחית המדגישה את שמירת החי והצומח הייחודיים לכל בית גידול. ברמת גן התפתחה חשיבה זו בהדרגה לאורך תקופה ממושכת של 90 שנה. העיר היא בין החלוצות בארץ באימוץ תפיסות חדשות בתחום השטחים הפתוחים, בהן:

- גנים ציבוריים בפריסה נרחבת, עוד בטרם הפכה ליישוב עירוני.
- פארק עירוני גדול (הפארק הלאומי).
- הקצאת שטחים לשמורות טבע עירוניות, אף שמדובר באחד משטחי הנדליין היקרים בישראל.
- הקמת הסניף העירוני הראשון של החברה להגנת הטבע.
- היותה בין הראשונות לעריכת סקר טבע עירוני.

כל אלה בוצעו חרף קשיים הנובעים ממיעוט עתודות קרקע, מהעדר תמיכה ציבורית בתחילת הדרך, ומחוסר ניסיון בשיקום ובממשק של שטחי טבע במרחב עירוני, ומבלי שימצאו רשויות נוספות שניתן ללמוד מניסיוןן. ראוי לציין כי רוב אתרי הטבע ברמת גן לא זכו להגנה סטטוטורית, מעבר להגדרה כ"שטח ציבורי פתוח". ייתכן שהדבר נבע מחוסר מודעות מספק של מקבלי ההחלטות לצורך במעמד תכנוני הולם לערכי הטבע. הראשון שעוגן סטטוטורית היה מחשוף זיבוטינסקי בשנת 2008. הדבר בולט על רקע אישורה של תכנית המתאר לרמת גן בסוף שנות השבעים, לאחר הקמת "שמורות הטבע העירוניות". אילוצים טופוגרפיים (גבעות תלולות) עיכבו פיתוח באתרי טבע וכתוצאה מכך הם שמרו על צביונם הטבעי גם בתקופה בה לא הייתה מספיק מודעות לערכם הציבורי.

הייחודיות של רמת גן מתחדדת על רקע מה שנעשה בערים אחרות בגוש דן: אמנם כבר בשנות ה-20 המליץ גדס על הקמת שמורת טבע בחוף תל אביב, אך תכניתו לא יצאה לפועל, ועד לשלהי שנות התשעים לא הוקצה בתל אביב שטח כלשהו לשמירת ערכי טבע. שמורות שהוקמו בהרצליה בשנות השישים נהרסו במהלך השנים. אתר הטבע העירוני הבא, שמורת האירוסים בנתניה, הוקם במחצית שנות השמונים, כאשר הנסיבות התכנוניות והציבוריות היו שונות במידה ניכרת.

הר נפוליאון

תל-אביב "כבשה" את הר-
נפוליאון. רמת-גן מתנגדת
לסיפוח זה. (מן העתונות).

זה מזמן משתוקקה
תל-אביב לנכע:
יש לה רגל ארקה.
סלשנית מטבע.

על ההר רגלה נצקה:
-נני וידי ויציו-
אך צבאה נתקל בצבא
גנבל קריניצי.

נוף-ההר נותן לטי
אמץ בונסקטי:
-בלי גדים. תל-אביב!
לך עוד לא ופרסו

מכירים אותך. אחות:
את. לסי מסרת.
תכסי בחגיות
גם גבצה היסטורית!

אך לא כן היא רמת-גן -
וקדר-הנגבע
דידה יהיה מן
ומקסח פי-שבע.

ועל-כן הוקרי
שן יהיה הקץ בע.
לא אתן לקבוש הרי.
כי אני - בר-מיצרא.

ועם כל פולש אלים
אתדון בלי ססד
בסני שלשת הגדולים
יכן-צבי גם-יסוד!

חנניה ריכמן

הבקר, 6 יולי 1946, עמוד 6.

מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית",

הספרייה הלאומית ואוניברסיטת

תל אביב

הערות

1. גודלו של השטח ומיקומו ברצף עם פארק הירקון מאפשר עד היום את קיומם של מגוון בעלי חיים קטנים.
2. בסקר שנערך בשנת 2008 תועדו בשולי האתר בתחום ר"ג זהו כ-20 מיני צומח, ובגבעה עצמה ידועים עשרות מינים נוספים.
3. בגדות הירקון התיכון תועדו בסקר זה כ-100 מינים, אך בשטח גדול בהרבה מ"הר הבנים", וכרבע מהם מינים פולשים.
4. אמנם גנים ציבוריים ניטעו גם בתל אביב, קצת יותר מאוחר, אבל רמת גן לא הייתה אז עיר אלא מושבה בעלת צביון חקלאי ואוכלוסייתה הסתכמה ב-1,300 תושבים בלבד (1933) ועל רקע זה בולטת עוד יותר ייחודיות וראשוניות הנעשה ברמת גן והגישה האוהדת לנושא בעיר.
5. המילה "פארק" אינה מופיעה בסקירתו, אך משתמע ממנה כי לכך הכוונה.
6. ברמת יצחק ממוקם "הר הבנים" הנזכר בהמשך. המסמך פורסם לאחר מותו.
7. אחרי פטירתו של גולדברג בשנת 1935, מומנו החפירות מעזבונו.
8. ככל הנראה יורשות הקרקע התגוררו באנגליה, והגרמנים הטמפלרים משרונה גורשו.
9. פשרה בין הדרישה המקורית של קריניצי (50%) ובין השטח שמותר היה למועצה המקומית להפקיע (25%).
10. באדמות הגרמנים מזרחית לנחל איילון.
11. ביטול החלק השני של השטח המיועד לשמורה, לא נחקר במסגרת עבודה זו.
12. רעיונות שעלו גם בערים נוספות - אלון-מוזס, 2002.
13. כיום יש חורשות אורנים רק בתחום הספארי, ואין ייצוג לעצים אחרים (ע"מ).
14. בפרסום עירוני ב-1955 מופיעה גרסה שונה מעט: "גן זואולוגי וגן בוטאני של חיות הים התיכון וצמחיית התני"ך".
15. הוקמה בשנת 1933 כשכונה עצמאית, וסופחה בשנת 1944 לרמת גן.
16. ספר לזכרו, ללא תאריך, כנראה מסוף שנות ה-50.
17. ראו גם שמעוני (1985) על פינוי הצריף ב"הר הבנים" לטובת "השמורה".
18. הגרמנים הטמפלרים, שרכושם הוחרם במהלך מלחמת העולם השנייה.
19. בדיון מוזכרת "שמורת טבע בצל הגבעה", והמדובר ברחוב הגובל באתר הטבע "הר הבנים".
20. יש לציין כי האתר לא עוגן סטטוטורית. רובו מוגדר כשטח ציבורי פתוח וחלקו כשטח לבנייני ציבור.
21. שני אתרים נוספים שהוקמו בהרצליה באותה תקופה לא שרדו (הגנת הטבע, 1963).
22. הדיונים בחקיקת חוק גנים לאומיים ושמורות טבע החלו בתקופה זו, והחברה להגנת הטבע הוקמה כבר בשנת 1953.
23. תשובה זו תואמת לעמדה עקבית של רשות שמורות הטבע שנמנעה מלעסוק בטבע בתחומי הערים (קולר, 1991; ראיון עם פז, 2011).
24. אמירה זו הייתה ללא פירוט לגבי ערכי טבע אותם יש לשמר. מרוח הדברים ניתן להבין כי המופע הטבעי של המקום היה חשוב, אך לא הייתה הבנה מספקת לגבי הבטחת תפקוד אקולוגי תקין.

רשימת מקורות

- Schnell, I. (1997). Nature and Environment in the Socialist-Zionist Pioneers' Perceptions: a Sense of Desolation. *Cultural Geographics* 4:69.
- אביעם, י. 30.1.1961. כיכר עירונית גדולה תוקם ברמת גן - במקום "הר הארנבות", "מעריב".
- אור, י. תשמ"ז. צעדת 65 אל אתרי רמת גן, החברה להגנת הטבע - סניף רמת גן. אייג, א. תרצ"ח, 1939. סקירה על הצומח של חבל הקרקעות הקלים של שפלת הים, "ספר מאגנס", ירושלים (הדפסה חוזרת בתוך: פולק, ג., שמידע, א. (עורכים), הצומח של החמרה והכורכר במישור החוף, אוקטובר 1984, חוברת רת"ם - כתב עת לנושאי שדה בוטניים בארץ ישראל, גליון מס' 13, עמ' 7-20.
- אילן, צ. 6.9.1971. משמרים את רמת גן. "דבר".
- אלון-מוזס, ט. 2002. טקסט, תרבות ומשמעות של הגינה העברית הוורנקולרית: תל אביב וסביבתה כמקרה מבחן. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל.
- אסף, ר. 1988. שיקום גדות פארק הירקון בעיר רמת גן. "גן ונוף", ירחון לגננות ולנוף. כרך מ"ג, חוברת ח', אוגוסט 1988.
- אפלטוני, א. 31.1.1992. הר נפוליאון חי, לא ימות. "מעריב".
- בן-ערב, י. תשמ"א. גנים ונוף בישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- דיין, ד. 1965. בסניפי החברה. הגנת הטבע, חוזר פנימי של החברה להגנת הטבע. גליון מס' 1 (36), אוקטובר-נובמבר 1965. הוצאת החברה להגנת הטבע ומשרד החקלאות. תל אביב.
- הפטמן, י. יוני 1945. בתוך עלון המועצה המקומית רמת גן.
- הראובני, נ. 1946. הצומח ברמת גן, רמת גן תרפ"ב-תשי"ז 1921-1946. ספר יובל. הוצאת המועצה המקומית רמת גן. עמ' 264-272.
- חורגין, י. (עורך). 1952. מעשה בהר ברמת יצחק, ידיעות עיריית רמת גן, שנה ב' גליון ב', 25 בפברואר 1952.
- יחיאלי, י. 11.2.1963. ההורים שתלו בדמעה. "מעריב".
- כבשני, מ. 1949. ידיעות רמת גן, גליון ב' שנה א'.
- כבשני, מ. 1951. בעיות גננות בפיתוח העיר, ידיעות רמת גן, גליון י"ז שנה א', 5/8/1951.
- לימור, מ. 27.10.1964. "גן הבנים" הנבנה ברמת גן - חידוש בעיצוב הנוף והצומח. "מעריב".

מנדלסון, ע., פארן, ל., בירן, ח., ברקאי-נבו, ע. 2011. טבע עירוני ברמת גן. המשרד להגנת הסביבה ועיריית רמת גן.

מרואני, צ. 2010. גני הפסגות ברמת גן. תכנון - בטאון איגוד המתכננים, כרך 7 חוברת 1. (הרצאה בכנס השנתי של איגוד המתכננים).

עמיחי, ע. 1985. שיקום הירקון בשטח השיפוט של רמת גן. "הביוספירה" י"ד 5, פברואר 1985. משרד הפנים - השירות לשמירת איכות הסביבה.

פיינגולד, ר. יוני 2006. פרדס גולדברג: איש ואתר. עבודה בקורס סוגיות בשימור, בהנחיית אדרי סרגיי ורמן ואדרי אמנון בר-אור, אוניברסיטת תל אביב, התכנית ללימודי המורשת הבנויה.

פלד, י. אפריל 1951. ריחות או יחושים - מה עדיף? (מכתב למערכת), ידיעות עיריית רמת גן, גליון י"ג, שנה א'.

פפר, י. 1958. אוי, מה קרה לירקון שלנו?, ידיעות עיריית רמת גן, כרך ה' חוברת 7-8, אב תשי"ח.

קופמן, ר. 29.1.1992. עיריית רמת גן סיכלה תכנית לבנייה בהר נפוליאון, עיתון "הארץ".

קרינצי, א. 1965. בכוח המעשה, הוצאת מסדה.

רמבה, א. 1968. קרינצי, דיוקנו של איש רב-פעלים, הוצאת מסדה, רמת גן.

שיפמן, י. 1943. הפיתוח העירוני: גדלה של עיר. עיתון אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים בארץ-ישראל. כרך ה' חוברת ב', דצמבר 1943 (כסלו תשי"ד).

שמואלי, ש. מחברת "עיר גנים" לרמת גן. רמת גן תרפ"ב-תשי"ז 1946-1921. ספר יובל. הוצאת המועצה המקומית רמת גן. עמ' 39-60.

שמורות טבע לימודיות. טבע וארץ, כרך ה', חוברת ד', שבט תשכ"ג, פברואר 1963. עמ' 243-244.

שמעוני, י. 1985. "רמת גן של פעם", "כיכר העיר" (מקומון).

תכנית מס' רג/1293/א - שינוי יעוד למגורים מיוחד עם חזית מסחרית (מחשוף כורכר זיבוטינסקי). אושרה 2008.

תכנית מס' רג/1307 - איחוד וחלוקה בהסכמת בעלים (אזור "הר נפוליאון" ורמת השקמה).

תכנית מתאר מקומית רמת גן, 1968. סקר ועקרונות התכנון.